

Türk Halkları ve Dilleri: (6)

TUVALAR VE TUVACA

MEHMET ÖLMEZ

1. KISACA TUVA TARİHİ VE TUVALAR

Esas olarak 1990'lara değin eski SSCB içinde, Rusya ÖSSC'ne bağlı Özerk Tuva Bölgesinde yaşayan Tuvalar, birliğin dağılmasından sonra yine aynı sınırlar içerisinde, Rusya Federasyonuna bağlı olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu sınırların dışında Moğolistan Halk Cumhuriyeti (*Hövsgöl* ve *Hovd* aymakları) ve Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Tuvalar da vardır. Tofalar (Karagas) adıyla anılan Tuvalarsa İrkutsk bölgesinde yaşarlar.

Yüzölçümü 171.300 m² olan Tuva yönetim olarak 11 yönetim bölgesine (rayon) ayrılmıştır. Esas olarak dağlık bir bölge olan Tuva'da ortalama yükseklik 2500 metredir. 1989 sayımlarına göre eski SSCB'de Tuvaca konuşanların toplam sayısı 200 binin üstündedir. Buna Buryat Özerk bölgesi, Moğolistan ve Çin'de yaşayanlar da katılmalıdır. Çin'in Uygur Özerk bölgesinde yaşayanlarsa kendilerini *Deba*, aynı bölgedeki Kazaklar *Kökmunçak*, Moğollarsa *Zuanghay* diye adlandırırılar.

Tuva'nın başlıca doğal kaynakları, madenleri arasında altın, gümüş, uranyum, platin, kömür, asbest ve tuz sayılabilir.

Nüfusunun % 90'a yakını okuma yazma bilen Tuvada bugün Kiril asıllı bir alfabe kullanılmaktadır. 1930'lara değinse aydınlık arasında yazı dili olarak Moğolca ve Moğol yazısı kullanılmaktaydı. 1930-40 arası Latin esası bir alfabe kullanılmışsa da 1940'lardan bu yana artık bugün yürürlükte olan alfabe kullanılmaktadır.

Moğol kültürü ile sıkı sıkıya iç içe olan Tuvaların çoğu Lamacı olsalar da Şamanizme ve Ortodoks Hıristiyanlığa bağlı olanları da vardır.

Kimi tarih kaynaklarında ve bilimsel araştırmalarda Tuvalara Uryanghaylar, Soyotlar, Soyonlar ve Tannu-Tuvalar denildiğini görürüz. Uryanghay adı Çin kaynaklarında geçen 斡朗改 *wo-lang-ga* (veya 囉娘改 *wo-niang-gai*) adından kaynaklanır. Bugünse Tuvalar kendilerini *Tıva kiji* veya *Tıvalar* olarak adlandırmaktadırlar.

Tarih boyunca çeşitli kavimlerin, Çinlilerin, Moğolların, Mançuların yönetimi altında kalan Tuva, bu yüzyılın başından itibaren Rus nüfuzu altına girmeye başlamış ve 1944'te yapılan küçük *hural* (kurultay) sonucu SSCB'ye katılmıştır. Tabii Tuvaların bir dönem Çini yöneten *Tobaların* (拓拔 *tuo-ba* 5-7. yy.) torunları olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

2. TUVACA

Ses özellikleri, sesbilgisi açısından Eski Türkçeye oldukça yakın olan, eskicil

özellikler gösteren Tuvaca, bugün ET söziçi ve sözsonu *d* seslerinin durumu açısından ele alındığında Yakutçaya, ET *y*- sesinin *ç*- sesine gelişimi açısından ise hemen komşu bir Türk dili olan Hakasçaya yakındır denebilir.

Tuvaca araştırmalarının tarihi geçen yüzyılın sonuna, hatta ortalarına değin gider. Konuyla ilgili olarak Fin-Ugor dilleri araştırmacısı Castrén'in *Koibalischen und karagassischen Sprachlehre* (Koybalca ve Karagasça Dilbilgisi, St. Petersburg) adlı kitabı, sonra Radloff'un *Türk Halk Edebiyatı Örnekleri* nin 9. cildi, Katanov'un *Uryanhay Dili Üzerine Denemeler ve Türkçe Kökenli Diğer Dillerle Akrabalık İlişkisi* (1903) adlı kitapları sayılabilir. İlk Tuvaca sözlük ise 1955'te yayımlanmıştır. Bunu dilbilgisi kitapları ve öteki çalışmalar izlemiştir.

3. SEÇİLMİŞ KAYNAKLAR

- DARIMA, O. K., K. H. Orgu 1968: *Тыва тоолдар* [Tıva Tooldar], Kızıł.
- İSHAKOV, F. G., A. A. Pal'mbah 1961: *Грамматика Тувинского языка (Фонетика и морфология)* [Grammatika Tuvinskogo yazıka (Fonetika i morfologiya)], Moskva.
- KRUEGER, J. R. 1979: *Tuvan Manual*, Bloomington.
- MENGES, K. H. 1959: "Das Sojonische und Karagassische", *PhTFl*, 640-670. s.
- PAL'MBAH, A. A. 1953: *Русско-тувинский словарь* [Russko-tuvinskiy slovar'], Moskva.
- 1955a: *Тувинско-русский словарь* [Tuvinsko-russkiy slovar'], Moskva.
- KIRGIS, E.K. 1990: *Тыва улустун алгыш-йөрээлдері* [Tıva ulustun algıř-yöreelderi], Kızıł.
- POPPE, Nicholas 1968: "Über einige Vokalentsprechungen in mongolischen Lehnwörtern im Tuvinischen", *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft*. 118: 113-123.
- SAT, Ş. Ç. 1966: "Tuvinskiy yazık", *Языки народов СССР: II Тюркские языки*, [Yazıki narodov SSSR, II Tıurkskiye yazıki], Moskva, 387-402. s.
- TENİŞEV, E. Rahimoviç 1968: *Тувинско-русский словарь* [Tuvinsko-russkiy slovar'], Moskova.

4. ALFABE VE KULLANILAN YAZIÇEVİRİMİ

А а	a	Л л	l	Ф ф	f
Б б	b	М м	m	Х х	h, h
В в	v	Н н	n	Ц ц	ts
Г г	g	Ң н	ŋ	Ч ч	ç
Д д	d	О о	o	Ш ш	ş
Е е	ye	Ө ө	ö	Щ щ	şç
Ё ё	yo	П п	p	Ъ ъ	ayırma
Ж ж	j	Р р	r	Ы ы	ı
З з	z	С с	s	Ь ь	inceltme
И и	i	Т т	t	Э э	e
Й й	y	У у	u	Ю ю	yu
К к	k	Ү ү	ü	Я я	ya

5. SESBİLGİSİ

5.1. Ünlüler: Tuvacada sekiz ünlü vardır. Yazıda kapalı *e*, açık *ä* ayrımı yoktur. Eski Türkçeye göre Tuvacanın ünlüleri aşağıda gösterilmiştir:

5.1.1. Tuvacada *a* ünlüsü Eski Türkçede olduğu gibidir, ancak bir kısım sözcükte Yakutçada olduğu gibi ilk hecedeki *a- > -i-* değişmesi görülür. *Fundamenta*'da (*PhTF*) "Soyonca ve Karagasça" başlığı altında şu sözcüklerdeki değişiklikler yer alır: *tıp- < tap-*, *tıbzık < tap-ız-ık*, *çıp- < yap-*, *çıpşın- < yap-ış-ın-*, *tıra- < tara-*, *stıydak < saydak*, *kılın < kalın*, *çırık < yarık*, ET *yaruk*, *kımjıla- < kamçı-la-*, *tirt- < tart-*, *çit- < yat-*.

Bu örneklere ET *balkaç ~ balçak* "balçık, sıvı çamur" = Tuv. *bılçak*, ~~Tuv. dızılama~~ "çıtırır, çatırır", OT ~~tam-~~ "damlamak", MK *tara-* "taramak" = Tuv. *dıraar*, buradan *dıran-* < **taran-*, *dırgak*, ET *kalın* "kalın, kalabalık" = Tuv. *kılın*, *kılınnaar* "kalınlaşmak; derin olmak (kar için)", ET *kamçı* "kamçı" = Tuv. *kımçı*, MK *sap* "sap, kulp" = Tuv. *sıp* sözcükleri de eklenebilir.

İlk hecedeki *-a- > -i-* değişmesi dışında ET *muntağ* sözündeki *-a-* ünlüsü benzeşmeye uğrayarak daralır, öteki durumlarda *a* ünlüsü kendini korur: ET *muntağ* "bunun gibi, böyle" = Tuv. *mundıg*.

5.1.2. ET *ı* ünlüsünde değişiklik olmamıştır: AT * *bīt* "bit" = Tuv. *bıt*, ET *ıt* "it, köpek" = Tuv. *ıt*, AT * *īs* "is, duman" = Tuv. *ıs*, ET *bış-* "pişmek" = Tuv. *bıjar* /*bış-*/, ET *ıgaç* "ağaç" = Tuv. *ıyaş*, ET *tl* "dil, lisan" = Tuv. *dıl*, *dılçı* "dilci"; ET *bıy* sayısında *ı* ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülür: ET *bıy* "1000" = Tuv. *muş*.

Sözünce *ı* ünlüsü bağlama görevinde ise ünlüyle başlayan bir ekten önce düşer, öteki durumlarda kendini korur: Tuv. *salçır* /*salış-*/, *sal-* "koymak", Tuv. *sıstır* /*sızın-*/ "sızmak", *sıylır* /*sıyıl-*/ "kırılmak".

5.1.3. ET *o* ünlüsünde değişiklik görülmez: ET *ol* "o" = Tuv. *ol*, ET *on* "on, 10" = Tuv. *on*, ET *ot* "od, ateş" = Tuv. *on*, ET *toğuz* "9" = Tuv. *tos*, ET *yok* "yok" = Tuv. *çok*, ET *oyun* "oyun" = Tuv. *oyun*, ET *toy* "donmak" = Tuv. *doyar* /*doş-*/.

5.1.4. ET *u* ünlüsünde pek bir değişiklik görülmemekle birlikte çeşitli durumlarda daralma görülür: ET *bulıt* "bulut" = Tuv. *bulut*, ET *kulun* "kulun" = Tuv. *kulun*, ET *kuş* "kuş" = Tuv. *kuş*; ET *munça* "bunca, bu kadar" = Tuv. *munça*, ET *muntağ* "bunun gibi, böyle" = Tuv. *mundıg*, ET *muygak* "dişi geyik" = Tuv. *mıygak*, ET *kaşuk* "kaşık" = Tuv. *kajık*, ET *yaru-* "parlamak" = Tuv. *çırı-*.

5.1.5. ET *e* ünlüsünde değişiklik göze çarpmaz: ET *edgü* "iyi" = Tuv. *eki*, ET *egin* "omuz" = Tuv. *egin*, ET *elik* "karaca" = Tuv. *elik*, ET *em* "ilaç" = Tuv. *em*, ET *er* "er, erkek" = Tuv. *er*, ET *ert-* "geçmek" = Tuv. *ert-*, ET *kel-* "gelmek" = Tuv. *kelir* /*kel-*/, ET *semiz*, "semiz, besili" = Tuv. *semis*, Tuv. *semiriir* /*semiri-*/.

5.1.6. ET *i* ünlüsünde değişiklik yoktur: ET *bil-* "bilmek" = Tuv. *bilir* /*bil-*/, ET *bilig* "bilgi" = Tuv. *bilig*, ET *iç-* "içmek" = Tuv. *ijer*, ET *im* "işaret, parola" = Tuv. *im* "işaret, marka", ET *silig* "temiz" = Tuv. *silig*, ET *tişi* "dişi" = Tuv. *diji*.

Orta hecesi ünlüsünün vurgusuzluktan düştüğü görülür: Tuv. *kirjir* /*kirış-*/ *kir-*'ten, Tuv. *ergizer* /*ergis-*/ *eri-*'ten, Tuv. *emzirer* /*emzir-*/, *emizir-* /*em-*'ten.

5.1.7. ET *ö* ünlüsünde değişiklik görülmez: AT * *ōt* "öd, safra" = Tuv. *öt*, ET *ögsüz* "öksüz, annesiz" = Tuv. *ösküs*, ET *öñ* "renk" = Tuv. *öñ*, AT * *bōri* "kurt" = Tuv. *börü*, ET *ögret-* "öğretmek" = Tuv. *öredir* /*öret-*/, ET *öt-* "geçmek" = Tuv. *öder* /*öt-*/, MK *köprüg* "köprü" = Tuv. *kövürüg*.

5.1.8. ET *ü* ünlüsünde esas olarak değişiklik görülmez, ancak aşağıdaki kimi örneklerde görüldüğü gibi düz-dar *i* ünlüsüne geçişebilir: ET *edgü* “iyi” = Tuv. *eki*, ET *teşük* “deşik, yarık” = Tuv. *dejik*, ET *üç* “üç” = Tuv. *üş*, ET *küç* “güç” = Tuv. *küs*, ET *kül* “kül” = Tuv. *hül*, ET *küz* “güz” = Tuv. *küs*, ET *süt* “süt” = Tuv. *süt*.

5.2. **Ünsüzler:** Tuvacanın öteki Türk dillerine ve Eski Türkçeye göre belirleyici yönlerinden birisi, yukarıda da değindiğimiz gibi ET söziçi ve sözsonu *d* ünsüzlerini korumasıdır. Bir başka önemli özellik ise çok heceli sözcüklerin sonundaki *-g* ünsüzlerinin korunmasıdır.

5.2.1. Sözbaşı *b* ünsüzü *n/h* ünsüzleriyle komşu değilse ET’de olduğu gibi korunur: ET *buluŋ* “yön, cihet” = Tuv. *buluŋ*, MK *balıg* “yaralı” = Tuv. *balıg*. ET *bulıt* “bulut” = Tuv. *bulut*; *n/h* komşuluğunda: ET *burun* “ön, önce” = Tuv. *murun* ~ *burun*, ET *boyın* “boyun” = Tuv. *moyun*, ET *bin* “bin, 1000” = Tuv. *muŋ*; ET *ben* “ben” = Tuv. *men*.

5.2.2. Tuvacada GT *ç* ünsüzleri *ş* olurken, söz içinde iki ünlü arasında *-ş-* üzerinden *j* olur. *ç*. eyleyici adı yapan *+çı/+çi* eklerinde, bir ünsüzle bir ünlü arasında kendini korur: (Çin. 真 *zhen* >) ET *çın* “gerçek” = Tuv. *şın*, ET *çöl* “kır” = Tuv. *şöl*. ET *çağ* “çağ, zaman, devir” = Tuv. *şag*; ET *küç* “güç” buradan Tuv. *küjenig* “gayret, çaba”, ET *uç-* “uçmak” = Tuv. *ujar /uŋ-/*. MK *bıçek* “bıçak” = Tuv. *bijek*. ET *üç* “üç” = Tuv. *üş*, ET *ıgaç* “ağaç” = Tuv. *ıyaş* “ay.”

+çı/+çi: ET *til* “dil, lisan” buradan Tuv. *dılçı* “dilçi”, MK *emçi* “doktor, hekim” buradan Tuv. *emçi*, ET *oyun* “oyun” buradan Tuv. *oynakçı* “oyuncu”, (Çin. >) ET *çın* “gerçek, doğru” buradan Tuv. *şınçı* “gerçekçi”.

5.2.3. ET *-d-*, *-d* ünsüzü Tuvacada söz içinde iki ünlü arasında kendini korur, ancak bir ünlü bir ünsüz arasında ve söz sonunda ötümsüzleşerek *-t* ünsüzüne döner: ET *ıd-* “göndermek” = Tuv. *ıdar*, ET *ıduŋ* “kutsal” = Tuv. *ıdık*, ET *kıdıg* “kıyı, kenar” = Tuv. *kıdıg*, ET *yıdıg* “kötü koku, kokulu” = Tuv. *çıdıg* “çürük, bozuk”, ET *adaŋ* “ayak” = Tuv. *adak*, ET *adıŋ* “ayırarak” = Tuv. *adırar /adıŋ-/*.

ET sözsonu *d* ünsüzleri ise ötümsüzleşerek *t*’ye dönüşürler, buna en iyi örnek eylemlerin yalın halidir: ET *bod* “boy, kavim” = Tuv. *bot* “öz, nefis”, ET *yıd* “koku, rayiha” = Tuv. *çıt*; ET *ked-* “giymek” = Tuv. *keder* fakat */ket-/*, ET *tod-* “doymak” = Tuv. *todar* fakat */tot-/*, ET *yad-* “yaymak” = Tuv. *çadar* fakat */çat-/*.

5.2.4. ET *g* ünsüzü söziçinde bir ünsüzden sonra ve sözsonunda kendini korurken söziçinde bir ünlüden sonra. iki ünlü arasında düşerek kendinden önceki ünlünün uzamasına neden olur: ET *ıgla-* “ağlamak” = Tuv. *ılar /ıla-/*, ET *yıg-* “yığmak, toplamak” = Tuv. *çır /çıg-/*. *çırş* “toplama” < **yıgıŋ*, MK *kuğu* “kuğu” = Tuv. *kū*, ET *sıgın* “maral” = Tuv. *sın*, ET *ögret-* “öğretmek” = Tuv. *öredir /öret-/*.

Söz sonlarında: ET *ılıg* ~ *yılıg* “ılık, sıcak” = Tuv. *çılıg*, ET *emig* “meme” = Tuv. *emig* “hayvan memesi”, ET *uluŋ* “ulu, büyük” = Tuv. *ulug*, ET *sürüg* “sürü” = Tuv. *sürüg*, ET *silig* “temiz” = Tuv. *silig*, ET *sarıg* “sarı” = Tuv. *sarıg*.

5.2.5. GT *k-/k-* Tuvacada bir kısım sözcükte kendini korur: ET *kuş* “kuş” = Tuv. *kuş.*, MK *kırıl-* “yoksullaşmak” = Tuv. *kırılır /kırıl-/* “soyu yok edilmek, kırılmak, tüketilmek”, ET *kum* “kum” = Tuv. *kum*.

Bir kısım sözcükte ise sızıcılaşarak *h-* sesine dönüşmüştür: ET *kol* “el, kol” = Tuv. *hol*, ET *kar* “kar” = Tuv. *har*, ET *kan* “kan” = Tuv. *han*. ET *kın* “kın” = Tuv. *hın*, GT *küreş* “güreş” = Tuv. *hüreş*, ET *kün* “gün” = Tuv. *hün*.

GT *-k-/k-* ünsüzleri Tuvacada iki ünlü arasında ötümlü *-g-* ünsüzüne dönüşür: MK *kirik-* “kirlenmek” = Tuv. *hiriger /hirik-/*, MK *köker-* “göğermek” = Tuv. *kögerer /köger-/*, MK *suk-* “sokmak, delmek” = Tuv. *sugar /suk-/*.

5.2.6. ET söz içi *-l-* ünsüzü, komşu bulunduğu ünsüze bağlı olarak çeşitli benzeşmelere uğrar: ET *yıdla-* “koklamak” = Tuv. *çıttaar*, ET *tap-* “bulmak” buradan Tuv. *tıptır /tıvıl-/* “bulunmak”, ET *yanak* “yanak” buradan Tuv. *çaktıg* < * *yanaklıg*, MK *yaz-* “çözmek” buradan Tuv. *bustur /buzul-/* “bozulmak”.

ET *l* ünsüzü *m* ve *n* ünsüzlerinden sonra ilerleyici benzeşmeye uğrayarak sırasıyla ya *m* ya da *n* olur: ET *tinlig* “canlı” = Tuv. *tinnig*, ET *emle-* “tedavi etmek” = Tuv. *emneer /emne-/*; kendinden, *l* ünsüzünden sonraysa *d'*ye dönüşür: ET *yıllık* “yıllık” = Tuv. *çıldık*, ET *kıl* “kıl, saç” ve buradan Tuv. *hıldig* “kılılı”.

ET *bilig* “bilim; bilgi” = Tuv. *bilig*, ET *buluñ* “yön, taraf” = Tuv. *buluñ* örneklerinde görüleceği üzere söziçinde iki ünlü arasında kendini korur.

5.2.7. ET *m* ünsüzü söziçinde genizsilliğini yitirerek *-v-* ünsüzüne dönüşür: ET *saman* “saman” = Tuv. *savañ*, ET *ermez* “değil” = Tuv. *eves*, ET *té-* “demek, söylemek”, buradan Tuv. *dives* “demez, söylemez”:

Söziçinde bir ünlü bir ünsüz arasında, ötümsüz ünsüzlerin yanında *-p-*, ötümlü ünsüzlerin yanında *-b-* ünsüzüne dönüşür: MK *yet-* “yedmek, yedeğinde götürmek” buradan Tuv. *çetpes* < * *yetmez*; KB *külmiz* “karaca” = Tuv. *külbüs*.

5.2.8. ET *-n-* ünsüzü Tuvacada söziçinde bir ünlü bir ünsüz arasında komşu bulunduğu ünsüze göre benzeşmeye uğrar: ET *egin* = Tuv. *ekti* < * *eg(i)n-i*, ET *sız-* “sızmak” buradan Tuv. *sıstır/sızın-/*; iki ünlü arasında büzülmeye kaybolduğu da görülür: ET *meniñ* “benim” = Tuv. *mēñ*, ET *munuñ* “bunun” = Tuv. *mōñ*.

5.2.9. ET *ñ* ünsüzünün çoğu örnekte korunduğu görülür: ET *teñ* “denk, eşit” = Tuv. *deñ*, ET *añ -eñ* “en, üstünlük” = Tuv. *eñ*, ET *oñ* “sağ” = Tuv. *oñ*, ET *öñ* “renk” = Tuv. *öñ*, ET *soñ* “son” = Tuv. *soñ*, ET *tañ* “tan, şafak” = Tuv. *dañ*.

Bir örnekte *g*, bir başkasında *b* olduğu, kimi örnekte de kaybolarak önceki ünlüyü uzattığı görülür: MK *erñek* ~ *ernek* “parmak” = Tuv. *ergek*; *ulug ergek*, ET *tırnak* “tırnak” = Tuv. *dırbak*, ET *yañı* “yeni” = Tuv. *çā*.

5.2.10. ET *-p-* ünsüzü iki ünlü arasında ötümlü-sürekliliğiyle *-v-* ünsüzüne dönüşür, bir ünlü bir ünsüz arasında ve sonda kendini korur: MK *çap-* “dövmek” = Tuv. *şavar /şap-/*. GT *kepenek* “kepenek” = Tuv. *hevenek*, ET *kepek* “kepek” = Tuv. *hevek*, ET *tep-* “tepmek, vurmak” = Tuv. *tever* “ay.” buradan *devig* “oyun, dans”; ET *tüp* “dip” = Tuv. *düip*. AT *kap* “kap, kese” = Tuv. *hap*.

5.2.11. ET *r* ünsüzü söziçinde Tuvaca iki ünlü arasında düşer ve komşu ünlüyü uzatır, ayrıca *er-* eyleminde de düşer: ET *kör-* “görmek” = Tuv. *kōr /kör-/*, ET *bar-* “gitmek” = Tuv. *bār /bar-/*. Söz sonunda tüm örneklerde korunur.

5.2.12. ET *s* ünsüzü Tuvacada söz içinde iki ünlü arasında ötümlüleşerek *z* ünsüzüne dönüşür: ET *isig* “sıcak, ılık” = Tuv. *izig*, ET *küse-* “dilemek, istemek” buradan Tuv. *küzel* “istek, arzu”, ET *ısr-* “ısırmak” = Tuv. *ızırar /ızır-/*. ET *as-* “asmak” = Tuv. *azar /as-/*.

Sözbaşında ise kendini korur: MK *sınuk* “kırık” = Tuv. *sınık*, MK *sap* “sap” buradan Tuv. *sıptaar* “sap yapmak” < *sap+la-*.

5.2.13. ET söziçi *ş* ünsüzü iki ünlü arasında ötümlüleşerek *j* ünsüzüne dönüşür; söz

sonunda ise kendini korur: ET *tık-* “tıkmaq” buradan Tuv. *dıgıjar /dıgış-/* “tıkışmaq”, GT *yaşut* “yaşıt. akran” = Tuv. *çajıt*, MK *yaşut* “gizli” = Tuv. *çajıt* “sır”, ET *teşik* “deşik. delik” = Tuv. *dejik*, ET *yaş* “yaş, nem” = Tuv. *çaş* “ay.” fakat *karak çaji* “göz yaşı”.

r ünsüzünün komşuluğunda yine *j* olur: MK *yarış-* “yarışmaq” = Tuv. *çarjır /çarış-/*, MK *kurşağ* “kuşak” = Tuv. *kurjag*.

t ünsüzünün komşuluğunda *ç* olur: ET *bil-* “bilmek” iştâş şekli Tuv. *bilçir /bilşir-/*, ET *bol-* “olmaq” iştâş Tuv. *bolçur /boluş-/* “araya girip savunmaq”.

Sonda kendini korur: ET *eş* “eş, arkadaş” = Tuv. *eş*, MK *kiş* “samur” = Tuv. *kiş*, ET *yaş* “yaş, nem” = Tuv. *çaş*.

5.2.14. ET *t* ünsüzü Tuvacada söz başında bir kısım sözcükte ötümlüleşerek *d*- olur, bir kısmında ise kendini korur: ET *tarı-* “ekip biçmek” = Tuv. *tarır /tari-/*, ET *tar* “dar” = Tuv. *tar*, MK *teve* “deve” = Tuv. *teve*, ET *taş* “taş” = Tuv. *daş*, ET *tağ* “dağ” = Tuv. *dag*, ET *tıl* “dil, lisan” = Tuv. *dıl*, ET *tış* “diş” = Tuv. *diş*.

Söziçinde *-t-* sesi iki ünlü arasında ötümlüleşerek kurallı olarak Tuvacada *-d-* olur: ET *satığ* “alış-veriş” = Tuv. *sadıg*, ET *tut-* “tutmak” = Tuv. *tudar /tut-/*, ET *tut-* ve buradan = Tuv. *tudum* “tutam, demet”, ET *katığ* “katı” = Tuv. *kadıg*, ET *kötür-* “kaldırmak, yükseltmek” = Tuv. *ködürer /ködür-/*, ET *ata* “baba” = Tuv. *ada*.

Bir ünlü bir ünsüz arasında ötümlüleştigi görülür: ET *altın* “altın” = Tuv. *aldın*,

Söz sonunda GT *-t* sesi kendini korur; eylemlerin mastar eki kaldırıldığında, yukardaki örneklerde de görüldüğü gibi *-t* herhangi bir değişikliğe uğramaz: ET *but* “but” = Tuv. *but*.

5.2.15. ET *y* ünsüzü sözbaşında kurallı olarak *ç-*’ye dönüşür: ET *ya* “yay” = Tuv. *ça*, ET *yağ* “yağ” = Tuv. *çag*, ET *yaşut* “gizli” = Tuv. *çajıt* “sır”, ET *yanķu* “yankı” = Tuv. *çanķı*, ET *yarım* “yarım” = Tuv. *çarım*, ET *yem* “yiyecek, yem” = Tuv. *çem* “azık, yemek”, ET *yit-* “kaybolmak” = Tuv. *çider /çit-/*, ET *yitiğ* “keskin, yiti” = Tuv. *çidiğ*, ET *yok* “yok” = Tuv. *çok*, ET *yürek* “yürek” = Tuv. *çürek*.

ET *y* ünsüzü Tuvacada söziçinde ve sözsonunda kendini korur: ET *yay-* “yaz mevsimi” ve buradan Tuv. *çayın* “yazın, yaz mevsiminde”, MK *oy-* “oymak” ve buradan Tuv. *oyuk* “oyuk”, MK *yay-* “sallamak” = Tuv. *çayar /çay-/*, MK *qay-* “kaymak, meyletmek”, Tuv. *hāk* < * *qayak*.

5.2.16. ET *z* ünsüzü söziçinde iki ünlü arasında kendini korur, ancak bir ünlü bir ünsüz arasında ötümsüzleşerek *s*’ye dönüşür: ET *sezik* “sezme, şüphe” = Tuv. *sezik*, ET *uzak* “uzak” = Tuv. *uzak*, ET *uzun* “uzun” = Tuv. *uzun*, ET *sız-* “sızmaq” ve buradan Tuv. *sıstır /sızın-/*, ET *köz* “göz” ve buradan Tuv. *köskü* “ileri gelen, gözde”, ET *özge* “başka, diğer” = Tuv. *öske*.

Söz sonunda ötümsüzleşir: ET *kunduz* “kunduz” = Tuv. *kundus*, ET *biz* “biz, çokluk I. kişj zamiri” = Tuv. *bis*, ET *iz* “iz, işaret” = Tuv. *is*, ET *küz* “güz, sonbahar” = Tuv. *küs*, ET *semiz* “semiz, yağlı” = Tuv. *semis*, ET *söz* “söz, lakırdı” = Tuv. *sös*.

6. YAPIBİLGİSİ

6.1. Söz Yapımı: Sözcük türeten belli başlı ekler arasında +*çak/çek*, +*çık/çik*, +*çığaş/çigeş*, +*çıl/çi*, +*taş/teş*, +*lık/lik*, +*dırık/duruk*, +*lıg/lig*, +*sıg/sig*, -*g*, -*k*, -*ş*, -*gul-gü*, -*m*, -*n*, +*a-/+e-*, +*la-/+le-*, +*sa-/+se-*, -*t-*, -*tr-/tir-*, -*ş-*, -*n-*, -*l-* ekleri ile

bunların yan biçimleri sayılabilir. Tuvacada Moğolcadan geçme *+tan/+ten, -l, -lga/-lge, -mal/-mel* ekleri de önemli bir yer tutar: *kulunçak* “kulun, küçük tay” < *kulun*; *aalçı* “konuk” < *aal* “köy; ev”; *attaş* “adaş” < *at* “ad”; *ottuk* “çakmak” < *ot* “ateş” + *luk*; *hıldıg* “kılı”; *dussug* “tuzlu, tuzlumsu”; *askı* “askı” < *as-gu*; *bijimel* “yazı, belge” < Mo. *biji* - *arıg* “temiz, arı” < *arı-g*.

Yapım ekleri dışında birleştirme yoluyla türetilen sözcükler de vardır: *dıl ertemi* “dilbilimi”, *demir-oruk* “demiryolu”, *ujar-heme* “uçak (‘uçar gemi)’”.

6.2. Durum Ekleri:

6.2.1. Yalın Durum: Adın yalın, eksiz biçimidir.

6.2.2. İlgî Durumu: Sözcüğün son sesine göre 12 ayrı değişik biçimi vardır, örnekler: {+DXŋ}, {+nXŋ} *ottuŋ* “ateşin, odun”, *inektiŋ* “ineğin”, *hattuŋ* “rüzgarın”; *holduŋ* “elin”, *şöldüŋ* “sahanın, meydanın”; *nomnuŋ* “kitabın”, *harnuŋ* “karın”, *hünnüŋ* “güneşin”.

6.2.3. Verme Durumu: {+gA}, {+kA} *inekke* “ineğe”, *daşka* “taşa”, *öörenikçiğe* “öğrenciye”, *stolga* “masaya”.

6.2.4. Belirtme Durumu: {+nI}, {DI} *harnı* “karı”, *taldı* “dalı”, *zavodtu* “fabrikayı”, *kattu* “kuşüzümünü”.

6.2.5. Bulunma Durumu: {+DA} *ejikte* “kapıda”, *hölde* “gölde”.

6.2.6. Çıkma Durumu: {+DAn} *ulustan* “halktan”, *pöşten* “sedirden”, *hemden* “koldan (ırmak)”, *dagdan* “dağdan”.

6.2.7. Yönelme Durumu: {+çe}, {+je}, {DXvA} *inekçe* “ineğe doğru”, *şınaaje* “vadiye, vadiye doğru”, *inektive* “ineğe”, *kijidive* “insana, kişiye doğru”.

6.3. Adıllar: Kişi adılarının çekimi sırasıyla aşağıdaki gibidir:

Yalın	<i>men</i>	<i>sen</i>	<i>ol</i>	<i>bis</i>	<i>siler</i>	<i>olar</i>
İlgî	<i>meeŋ</i>	<i>seeŋ</i>	<i>ooŋ</i>	<i>bistiŋ</i>	<i>silerinŋ</i>	<i>olarınŋ</i>
Verme	<i>mejee~mee</i>	<i>sejee~see</i>	<i>oŋaa</i>	<i>biske</i>	<i>silerge</i>	<i>olarga</i>
Belirt.	<i>meni</i>	<i>seni</i>	<i>onu</i>	<i>bisti</i>	<i>silerni</i>	<i>oları</i>
Bulun.	<i>mende</i>	<i>sende</i>	<i>ında</i>	<i>biste</i>	<i>silerde</i>	<i>olarda</i>
Çıkma	<i>menden</i>	<i>senden</i>	<i>oon</i>	<i>bisten</i>	<i>silerden</i>	<i>olardan</i>
Eşitlik	<i>mençe</i>	<i>sençe</i>	<i>olçe</i>	<i>bişçe</i>	<i>silerje</i>	<i>olarje</i>
	<i>~ mendive</i>	<i>~ sendive</i>	<i>~ olduva</i>	<i>~ bistive</i>	<i>~ silerdive</i>	<i>~ olardıva</i>

Öteki adılar, soru, işaret, belirtme ve dönüşlülük adıları da benzer şekilde çekilirler, *kimnuŋ* “kimin”, *moonŋ* “bunun”, *bodum* “kendim” gibi.

6.4. Ad Çekimi: Ad çekiminde de Tuvaca eskicilik gösterir. Çekim eki yerine kişi adılarının kendisi, ekleşmemiş olarak kullanılır: *men öörenikçi men* “ben öğrenciyim”, *sen öörenikçi sen* “sen öğrencisin”, *ol öörenikçi ol* “o öğrenci”, *bis öörenikçi bis* “biz öğrenciyiz”.

6.5. İyelik Ekleri: Tekil: 1. {+(I)m} *meeŋ nomum* “kitabım”, 2. {+(I)ŋ} [*seeŋ*] *açaŋ* “(senin) baban”, 3. {+(z)I} *a’t baŋı* “at başı”; çoğul: 1. {+(I)vIs} *ejivis* “arkadaşımız”, 2. {+(ŋ)Ar} *ejijer* “arkadaşımız”, 3. {+(z)I} *eji* “eşi, arkadaşı”.

